
Avrupa Birliği'nin Türkiye ile İlgili Belgelerinde Laiklik

Fatma Acun*

Ortak değerlere ve ortak çıkarlara bağlı ortaklık olarak tanımlayabileceğimiz Avrupa Birliği, dünyada bugüne kadar planlanmış en büyük değişim projesidir.¹ Türkiye'nin de, 1923'de Cumhuriyetin kurulmasıyla başlayan ve Avrupa modelinde demokrasi ve laikliği esas alan bir modernleşme projesi bulunmaktadır. Modernleşme tarihimizin en önemli atılımını temsil eden Cumhuriyet, Atatürk tarafından, Avrupalı değerler ve kurumlara dayalı bir değişim projesi olarak tasarlanmıştır. Bu proje zaman içerisinde, "Atatürk tarafından çizilen, Avrupa'nın kaderine ve değerlerine tam entegre olma yolunda tarihi bir tutkuya" dönüşmüştür.² Türkiye'nin AB'ye üyeliği konusunda son birkaç aydır yaşadığımız gelişmelerle, AB bu tarihi tutkuyu tanıdığını göstermiştir. 17 Aralık 2004'de Türkiye'ye müzakere tarihinin verilmesi ve müzakere sürecinin başlamasıyla birlikte, Türk modernleşme projesi, model aldığı Avrupa ülkeleri ile daha yakın iletişim ve işbirliği içerisinde yürümeye başlayacaktır. Avrupa Birliği, ne yazık ki, Avrupalı insanlar tarafından gerçekleştirilen, ekonomik, siyasi, hukuki ve entellektüel yapısına, zaman içindeki gelişimine, herhangi bir katkıda bulunmadığımız bir projedir. Bu

*Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

¹AB, günümüzdeki siyasi birlikteliğe dönüşmeden önce, 1951 yılında, Paris Anlaşması ile altı ülkenin (Almanya, Belçika Hollanda, Fransa, İtalya, Lüksemburg) aralarında, kömür ve çelik ortak pazarı oluşturmaya yönelik, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluđu (AKÇT)'nu kurmasıyla başladı. 1957 Roma Anlaşması ile ekonomik birlikteliğe, 1986 Avrupa Nihai Tek Senedi ve 1992 Maastricht Avrupa Birliği Anlaşması ile siyasi birlikteliğe dönüştü. Günümüzde, üye ülkelerin ortak çıkarlarının dengelenmesi, ulusal farklılıklara saygı ve farklı kimliklerin güçlendirilmesine yönelik yaklaşımı benimseyen topluluk, ülkeler arasındaki düşmanlıkları, üstünlük saplantılarını ve savaşı eğilimle ri aşacak şekilde tasarlanmıştır. AB'nin kuruluşu ve gelişmesi hakkında, <http://www.hürriyetim.com.tr> Avrupa Birliği sayfasından ve AB'nin kendi sayfasından (<http://europe.eu.int>) ayrıntılı bilgi edinilebilir

²Tırnak içindeki ifade, AB komisyonu Başkanı Romano Prodi'ye aittir. Bkz. Romano Prodi, "The Commission's Report and Recommendation on Turkey's Application, Presentation to the European Parliament", European Parliament Brussels, 6 October 2004, Bu rapora takip eden adresten ulaşılabilir: <http://europe.eu.int>. 7 Ekim 2004 tarihli Hürriyet gazetesinde, Prodi'nin bu sözüne atıfda bulunulmuştur. Bkz. <http://www.hürriyetim.com.tr>

edilen bu süreç, Türk toplumu ve devletinin, Avrupalı değerler ve kurumlara uyum sağlayacak biçimde yeniden yapılanması, AB standartlarına ve normlarına uyum sağlaması ve bir zihniyet değişimine uğraması anlamına gelmektedir.³ Bu süreçte, Türkiye'nin anayasal temel nitelikleri içinde yer alan laikliğin nasıl etkileneceği ve Türkiye için gelecekte ne gibi açılımlara yol açabileceği araştırılması gerekli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada, Avrupa'daki laiklik anlayışı ve uygulamaları Türkiye'dekilerle karşılaştırılarak, laiklik konusunda ileride meydana gelmesi muhtemel değişimler üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken de, yeni kabul edilen AB Anayasası, Katılım Ortaklığı Belgesi, 2004 İlerleme Raporu, Türkiye Ulusal Programı ve Strateji Belgesi ve Avrupa Komisyonu Raporu'nda yer alan, doğrudan veya dolaylı olarak laiklikle ilgili hükümler ve kararlar değerlendirilecektir. Konuya girmeden önce anlayış ve uygulama bakımından Avrupa ve Türk toplumlarında laikliğin nasıl algılandığına ve uygulandığına kısaca bir göz atmak yerinde olacaktır.

Avrupa'da Laiklik Anlayışının Gelişimi ve Laiklik Uygulamaları

"Laik" terimi, din adamı sınıfına dahil olmayan, halktan kişileri tanımlamak için kullanılan, Yunanca "laos" kelimesinden türetilmiştir. Türkçe'ye de, Fransızca'daki laïc, laïque terimlerinden geçmiştir. Laiklik veya laïcité, laik görüşe sahip olma anlamına gelmektedir. En genel manada laiklik, "dinsel alan ile devlete ait kamusal alanın birbirinden ayrılması, devletin belli bir dini temsil etmemesi, devletin dinler karşısında tarafsız ve eşit uzaklıkta olması" anlamına gelmektedir. Felsefi manada laiklik, iman ve inanç yerine aklın egemenliğinin, sorgulayıcı ve araştırmacı bir anlayışın kabul edilmesidir. Siyasi manada laiklik, siyasi iktidarın dinden bağımsız olması, egemenliğin kaynağını ilahi güce değil, halka dayandırmamasıdır. Hukuki manada laiklik ise, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devlet yönetiminin din kurallarına dayandırılmamasıdır. Laiklik bireylere, dini inançlarıyla ilgili, devletin müdahalesinden uzak, hukukla korunmuş özgür bir alan tanıır. Bireyler bu alan içerisinde, dini bir inanca sahip olurlar veya olmazlar, bu nedenle kınanmaz, hor görülmez veya ayrıcalıklı davranışa tabi tutulmazlar. Laik devlet de, dinin dışında kalır ve kişilerin dini inançlarını yaşayabileceği, müdahalelerden uzak bir alan oluşturur.⁴ Laikliğin esasını, herkese vicdan özgürlüğünün tanındığı bir çerçeve içinde, devletin dinler karşısında tarafsızlığı oluşturur.⁵

³ AB'ne üyeliğin Türkiye için bir dönüm noktası olduğu konusuna ve bununla ilgili problemlere, basında bazı yazarlar dikkati çekmiştir. Bunlardan biri için bakz; Hasan Cemal, "Evet Bir Dönüm Noktası", 7 Ekim 2004 Hürriyetim, <http://www.hurriyetim.com.tr>

⁴ Yılmaz Aliefendiğlı, "Laiklik ve Laik Devlet", Laiklik ve Demokrasi, derleyen İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 73-75.

⁵ Tarafsızlık ilkesi literatürde iki yönüyle tartışılmaktadır. Birincisi, "tarafsızlık"ın kayıtsızlık anlamına gelip gelmediğidir. Kayıtsızlık yanlıları devletin dini işlere hiç karışmamasını, dini meselelerle hiç ilgilenmemesini veya onlara kayıtsız kalmasını ister ve bu çerçevede devletin dine (veya belli bir dini inanca) açık olması kadar ona engel olmasını da onaylamazlar: Devletin bu konudaki tek görevi, bireysel ve kolektif anlamda din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına almaktır. Buna karşılık, tarafsızlık ilkesinin kayıtsızlığı zorunlu kılmadığını düşünenler, kamu otoritelerinin inançlar arasında ayırım yapmamak kaydıyla, dini topluluklara kimi kolaylıklar (dini okullara vergi muafiyeti gibi) sağlamasının laiklikle çelişmediğini ileri sürerler. Bu görüş, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde git gide daha fazla taraftar toplamaktadır. Hemen eklemek gerekir ki, tarafsızlık ilkesine ilişkin bu farklı duruşlara rağmen, her iki görüş yanlıları da devlet ile dinin organik ayrılığını temel hareket noktası olarak almakta birleşmektedir. Bu ikinci görüş, tarafsızlığa ilişkin ortaya çıkan radikal bir yaklaşımla benzerlik göstermektedir.

Avrupa'da Eskiçağlarda din, teokratik devlet yapısı içerisinde resmi niteliğiyle var olmuşsa da, Ortaçağlardan itibaren başlayan çatışmalar, din ve devletin ayrılması sürecini başlatmış, kilisenin devlet ve toplum üzerindeki egemenliği 12. yüzyılda itibaren aşınmaya başlamıştır. Rönesans ve Aydınlanma çağı düşünürlerinin bilim, sanat, felsefe ve siyaset üzerindeki dini dogmaların kaldırılması yönündeki çabaları ve nihayet Fransız İhtilali (1789), din ve devletin birbirinden ayrılmasına ivme kazandırmıştır. Avrupa'da ortaya çıkan liberal düşünce akımları ile beslenen burjuvazinin çıkarlarını, egemenliğin kaynağının tanrıdan alınarak ulusa vermesinde görmesi, laik anlayışın gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. İngiltere'de mezhepler ve din ile devlet arasındaki çekişmeler, 17. yüzyılın sonunda, liberal özgürlüklere, hoşgörü ve çoğulculuk esasına dayalı olarak, büyük ölçüde çözülmüştür. Günümüz Fransa'sında laiklik anlayışı, kiliseye ve rahiplerin iktidarına karşı savaş ve uluslaşma çizgisinde gelişmiştir. Kiliseye karşı girilen mücadele iki döneme halinde gerçekleşmiştir: İlki, 1789 İhtilali'ni takip eden beş yıl, ikincisi 1879-1907 arası Üçüncü Cumhuriyet Dönemi. İlk dönemde, kilisenin tüm mal varlığına el konularak kamulaştırılmış ve ruhban sınıfı sivil anayasaya tabi edilmiştir. Kilise ve manastırların yağmalanması, içlerindeki değer biçilemeyen sanat eserlerinin tahrip edilmesi, ruhban sınıfı mensuplarının öldürülmesi de bu ilk döneme rastlar. İkinci dönem ilki kadar tahripkar olmamış, kiliseler dışındaki dini kurumlar ve cemaatler kanun dışı ilan edilerek dağıtılmıştır. 1901'de çıkarılan Kurumlar kanunu ve 1905'de çıkarılan Devlet ve Kilisenin Ayrılığı Kanunu ile, anti-ruhban ve anti-katolik düşünceler ve faaliyetler yasa ile teminat altına alınmıştır.⁶

1905 kanunuyla, dini gruplar ile devlet arasındaki bağlantılara son verilmiş, kiliseye ait dini alan ile, devlete ait kamusal alan birbirinden tamamıyla ayrılmıştır. Fransa'da bulunan ve o döneme kadar birbiriyle çatışan dört büyük dini grup, Fransa Reform Kilisesi adıyla birleşerek (1938) Fransız laikliğinin çoğulcu tarzda gelişimine yön vermiştir.⁷ Ortaya çıktığı ülke olan Fransa'da laikliğin temel değeri, dini konularda özgürlükten ziyade, din dışı düşüncelere resmi bir saygı, dini düşünce ve duyguları güçlü olmayan kişilere ise insan olarak saygı duyulması olarak benimsenmiştir. Yine laiklik, ülkenin kuruluşunun temel taşlarından biri olarak kabul edilmiş, tarihi gelişmeler neticesinde varılan bir nokta olarak görülmüş ve, ülke halkının değerlerinin özü, ülke vatandaşlarının tümünü bir araya getiren

Bu yeni yaklaşıma göre, tarafsızlık ilkesi devletin dini inançlar karşısında alması gereken bir tutum olmanın ötesinde, onun dini ve dünyevi (laik) dünya görüşleri arasında bir ayırım yapmamasını, dolayısıyla laik görüşten yana da tutum almamasını gerektirir. Bu tür bir radikal tarafsızlık anlayışının eğitim sistemine yansımaları, müfredatta dini dünya görüşlerinin de laik olanlarla aynı derecede ve yoğunlukta yer alması şeklinde olacaktır. Bu, okulların müfredatında, dini öğretilerin "bilimsel bilgi"nin yerine geçirilmesi anlamına gelmezse de, bilimi de bir dünya görüşü haline getirmemeyi veya öyle takdim etmemeyi gerektirir. Görülüyor ki, hangi yaklaşım kabul edilirse edilsin, laiklik kişilere neye inanmaları, nasıl düşünceleri ve hayatı nasıl yaşamaları gerektiğini buyuran ve onlara bu bakımlardan kısıtlamalar getiren değil, tam tersine devleti niteleyen ve kısıtlayan bir ilkedir. Yani, laik olması gereken kişiler değil devletin kendisidir. Laik bir devletin vatandaşları dindar, dinsiz, tanrı-tanımaz, teist veya deist olabilirler; laik bir devlet, bir yönüyle, vatandaşlarının din karşısında farklı tutumlar alma özgürlüklerini de garanti altına alan devlettir.

⁶ Jeremy Gunn, "The Founding Myths of religious Freedom in the United States and Laicité in France", *Journal of Church and State*, Cilt. 46, Kış 2004, Sayı 1, s. 4-5.

⁷ Avrupa'da laikliğin tarihi gelişimi ve genel nitelikler konusunda bkz. Aliefendiğü, "Laiklik ve Laik Devlet", s. 79-81.

prensip olarak sunulmuştur. Tarihsel süreç içerisinde, Avrupa toplumlarının ve devlet yapılarının çoğulculuk yönünde evrildiği, laikliğin de bu çizgide biçimlendiği görülmektedir.⁸ Laiklik anlayışı ülkelere göre farklılıklar arz etmekle birlikte, din ile devletin kesinlikle birbirinden ayrılması; devletin hiçbir dini temsil etmemesi ve tüm dinlere ve tüm inananlara tarafsız ve eşit mesafede bulunması; herhangi bir din veya mezhebe mali yardım yapmaması ve örgütlenmelerine karışmaması; hukukun ve eğitimin din dışında biçimlenmesi; din ve vicdan özgürlüğü ve eşitlik ve çoğulculuk, Avrupa laikliğinin ortak özelliğini oluşturmaktadır.⁹

Günümüzdeki Avrupa toplumlarının din karşısındaki tutumları, din kurumlarının sosyal yapısı ve örgütleniş biçimi, Tablo 1’de de görüldüğü üzere, Türkiye’den oldukça farklıdır.¹⁰ Din-devlet ilişkilerinin düzenlenişinde standart bir model mevcut olmamasına karşın, Fransız tarzı jakoben laiklikle, Anglo-sakson tarzı, yalnızca dünyevi olanla ilgilenen, daha hoşgörülü ve çoğulcu, seküler laiklik anlayışı, iki ana çizgi olarak belirmektedir.¹¹ Avrupa’da, devleti resmen “laik” olarak tanımlayan tek ülke Fransa’dır. Laikliğin anayasal tanımlaması, 1946 anayasasında yapılmıştır.¹² Aynı anayasanın 1. maddesine göre, “Fransa bölünmez, laik, demokratik ve sosyal bir cumhuriyettir”.¹³

Avrupa ülkelerinde din, özerk bir kurum olan Kilise tarafından temsil edilmektedir. Kilise Avrupa tarihinde ulus-devletten önce gelmesi nedeniyle, devlet karşısında bazı haklar ve otonomi sahibi durumdadır. Bunun sonucu kiliseler bazı kamusal yetkilere, mülkiyete sağlık ve eğitim kurumlarına sahiptirler. Bazı durumlarda doğrudan bazılarında ise, devlet aracılığı ile vergi toplayabilmektedirler. Örneğin, Almanya’da devlet vatandaşlarından Kilise Vergisi almaktadır. Bir çok Avrupa ülkesinde, kilisenin resmi, veya gayri resmi olarak kamu hayatı ve politika üzerinde yoğun bir etki gücü bulunmaktadır. Örneğin, Ortodoksluğu resmi din olarak tanıyan Yunanistan’da,

⁸ Laikliğin, demokrasinin ve insan hak ve özgürlüklerinin en temel değerinden biri olarak benimsenmesi ve anayasa ile teminat altına alınmasının tarihi, gerçekte, hem Fransa’da hem de diğer Avrupa ülkelerinde savaş ve çatışmalarla doludur. Bu konuda bir özet için bkz. Bülent Daver, “Laiklik”, Atatürkçü Düşünce El Kitabı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995, s. 13-14.

⁹ Avrupa laikliğinin unsurları hakkında bkz. Aliefendioğlu, “Laiklik ve Laik Devlet”, s. 75-79.

¹⁰ Bu çalışma Türkiye ile on beş AB üyesi ülkesi arasındaki Demokrasi, Laiklik, İnsan Hakları açısından performansların karşılaştırılması amacı ile, EYLEM (Etkin Yönetim Liderlik Eğitim Merkezi) Stratejik Yönetim Uzmanı Doç. Dr. Kutlu Merih tarafından yapılmıştır ve İnternet’ten ulaşılabilir. Bkz. “Türkiye ve AB Arasında Demokrasi, Laiklik, İnsan Hakları Açısından Benchmarking Çalışması, 2001”. Çalışmaya takip eden İnternet adresinden ulaşılabilir: <http://www.turkab.net/ab/wabrapor01.htm>.

¹¹ Fransız laikliğinin militan tarzda tanımlanmasını or01n nedeni, siyasi tarihindeki dalgalanmalardan kaynaklanmaktadır. “Fransa, 1789’dan bu yana üç kez krallık devirmiş, iki kez krallığa yeniden dönmüş. Dört kez Cumhuriyet yıkılmış, beşincisini yaşıyor. Dokuz kez (1830, 1848, 1851, 1870, 1873, 1887, 1889, 1934, 1958) darbe girişimi yaşamış. 15 kez anayasa değiştirmiş. Bugün bile zaman zaman Jakoben devletliği depreşen bir ülke... Cumhuriyetten demokrasiye evrilememenin, bir türlü laik olamamanın, yargı bağımsızlığını gerçekleştirilememenin sancılarını çekiyor”. Bu konuda bkz. Hasan Savca, Laiklik, “Fransa Örneği ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kaynaklar Tarihsel Metinler, Makaleler, 16.2.2004

Bu yazıya takip eden İnternet adresinden ulaşılabilir: <http://www.law.ankara.edu.tr>.

¹² Maryse Deguerge, “Çağdaş Fransız demokrasisinde laikliğin Anlamı”, Laiklik ve Demokrasi, derleyen s. 198.

¹³ Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 2. maddesine göre “Türkiye Cumhuriyeti, demokratik, laik ve sosyal bir devlettir.” Bkz. Alain Bockel, “Laiklik ve Anayasa”, Laiklik ve Demokrasi, s.49.

din değiştirme veya dinden döndürme anayasayla Yasaklanmıştır. Fransa hariç, Avrupa devletlerinin hiç biri, toplumu dünyevileştirmeyi/sekülerleştirmeyi devletin bir yetkisi olarak görmemektedir. Avrupa Birliği ülkelerinin bir kısmında, anayasal olarak tanınan din veya mezhepler vardır. Dini topluluklar, devletin muhatap olarak aldığı bir tür kamu tüzel kişisi olarak güvence altına alınmıştır. Bu durumda, dinsel özgürlük ve laiklik, kiliselerin özel hak, yetki ve imtiyazlarını korumaları anlamına gelmektedir. Avrupa Birliği ülkelerinin bir kısmında, din ve siyaset iç içedir. Siyasal hayatta Hıristiyan partiler yer alabilir. Ancak, bu partiler dini temele dayalı, muhafazakar değerleri savunan görünümde olup, mevcut yönetimi değiştirmeyi veya dini temele dayalı bir yönetim kurmayı amaçlamazlar.

Türkiye ve Avrupa Birliği Ülkelerinin Laiklik Yapılarının Karşılaştırılması

Ülke Kodu	TR	GM	UK	FR	IT	SP	NL	GR	BE	PO	SW	AU	DA	FI	EI	LU
Devlet tipi	C	C	K	C	C	K	K	C	K	C	K	C	K	C	C	K
Kilise	yok	var	var	Var	var	var	var	var	var	Var	var	var	var	var	Var	var
Dinsel Dibace	yok	var	yok	Yok	yok	yok	yok	yok	yok	Yok	yok	var	yok	yok	Var	var
Laiklik İlkesi	Var	var	.	Var	var	var	var	yok	var	Var	.	.	var	var	Var	var
Resmi Dinler	yok	yok	var	Yok	yok	yok	yok	var	.	Yok	var	var	var	var	Yok	yok
Korunan Kilise	yok	.	var	.	var	var	yok	var	.	Var	var	var	var	var	Var	yok
Otonom Kilise	yok	var	yok	var	var	var	.	var	var	Var	.	var	var	yok	Var	yok
Kilise Vergisi	yok	.	.	.	var	.	.	var	.	.	var	.	var	yok	.	.
Devlet Finansı	Var	var	var	var	var	var	var	var	var	Var	var	var	var	var	Var	var
Dinsel Eğitim	Var	.	var	var	var	var	var	var	var	Var	.	var	var	.	Var	.
Dinsel Kurum	yok	var	var	var	var	var	.	var	var	Var	.	var	var	.	Var	.
Kilise Sağlık	yok	.	var	var	var	var	var	var	var	Var	.	var	var	.	Var	.
Kilise Okulları	yok	.	var	var	var	var	var	var	var	Var	.	var	var	.	Var	.

Türkiye’de Laiklik Anlayışı ve Gelişimi

İslam dini, günümüzden yaklaşık 1400 yıl önce, sosyal hayatta kabileciliğin hüküm sürdüğü, devlet geleneğinin henüz oluşmadığı bir topluma gelmiştir. Hz. Muhammed, peygamber sıfatıyla Allah’tan aldığı vahiyleri insanlara ulaştırırken, kabile düzeyinde yaşayan Arap toplumunu lideri olarak her türlü faaliyetin başında yer almıştır: İnsanların aralarındaki meseleleri çözen hakim, savaşı yöneten komutan ve barış

Liberal Düşünce

zamanında siyasi lider olmuştur.¹⁴ Hz. Muhammedi takib eden dört Halife Devri ve sonrasında gelişen olaylar neticesinde, İslam toplumu devlete doğru evrilmiştir. Diğer bir ifade ile, İslamiyette devlet din ile birlikte doğmuş, onunla birlikte varlığını devam ettirmiştir.

Hıristiyanlık devletten önce var olduğu, devlet dini olarak doğmadığı, devlete sonradan karıştığı için, onu devletten ayırmak gerçekleşebilmiştir. Fakat, İslam devletle birlikte, devlet dini olarak doğduğu ve devletle iç içe olduğu için, hala devletten bağımsız, devlet dışında kendi yörüngesini izleyecek özerkliğe sahip değildir. Laik Türkiye’de bile İslam, devlet kurumudur (Diyanet İşleri Başkanlığı kastediliyor) ve devletin hiyerarşik kurallarına uygun yönetim biçimine sahiptir.

Din ve devletin iç içe olması, siyasi İslamı gündeme getirmektedir. Siyasal İslam, 19. yüzyılın başlarında, Batı’nın Sanayi İnkılabını gerçekleştirmesi ile birlikte hızla gelişmesi ve İslam dünyasının geride kalması üzerine, düşünce adamlarının İslam dünyasını içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarmak üzere çözümler arayışlarına girmesi ile ortaya çıkmıştır. İslam dünyasının Batı karşısında geri kalmasının nedenini, bilimin gerçek kaynağı kabul edilen Kur’an-ı Kerim’in ilke ve kurallarının göz ardı edilmesine bağlamakta ve İslamın başlangıçtaki arı biçimine yeniden sahip çıkılarak, Batı ile arasındaki gelişmişlik farkının kapatıla bilineceğini savunmaktadır. Siyasal İslamın öncülerinden olan Cemaleddin Efgani’nin fikirleri Osmanlı devletinde kabul görmüş ve II. Abdülhamid’in (1874-1908) İslam birliğini sağlama düşüncesi ile örtüşerek, pan-İslamizm adıyla uygulamaya konulmuştur. Bilindiği üzere, pan-İslamizm düşüncesi, Osmanlı devletini bir arada tutmak için yeterli olmamış ve devleti çözülmekten kurtaramamıştır. Siyasal İslam, “Batı emperyalizmine ve sömürgeciliğe karşı bağımsızlık arzusunun, İslam ülkelerindeki yabancılaşmış aydınlara ve kötü idareciler karşı bir isyanın, Batı medeniyeti ve moderniteye karşı duyulan hayranlık ve aşağılık kompleksi ile karışmış tarifi mümkün olmayan duyguların, meşruiyet, kimlik, istikrar, güven, başarı ve mutluluk arayışının, kısaca, Müslüman insanın anlam arayışının tezahürleri olarak anlaşılmalıdır”.¹⁵

Günümüzde yaşanmakta olan siyasi İslam olgusu, İslam dünyasının zayıflığına gösterilen bir tepki, bu zayıflığın kaynaklarını, İslam inancının köklerine inerek teşhis etme ve düzeltme çabası olarak tanımlanabilir. Siyasal İslam Türkiye’nin gündemine 1979’daki İran İslam Devrimi’nden sonra girmiş ve İslam dinini siyasi ideoloji olarak gösteren akımlar ve örgütlenme çabaları görülmeye başlanmıştır.

¹⁴ Onat, “Türkiye ve Siyasal İslam”, s. 177. Siyasal İslamın ortaya çıkışı ve takip eden gelişmeler ve Osmanlı ve Türkiye’deki durumu konusunda bkz. A. Yaşar Ocak, “Türkiye’de Kemalizm-İslam (Yahut Şeriat) Kavgası veya Dayatmacılığın ve Tepkiselliğin Mücadelesi”, İslamın Bugünkü Meseleleri, Çağatay Özdemir (ed.), Türk Yurdu Yayınları No:38, Ankara 1997, s. 15-18; Ayrıca bkz. Erol Güngör, İslamın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1984.

¹⁵ Onat, “Türkiye ve Siyasal İslam”, s. 177. Siyasal İslamın ortaya çıkışı ve takip eden gelişmeler ve Osmanlı ve Türkiye’deki durumu konusunda bkz. A. Yaşar Ocak, “Türkiye’de Kemalizm-İslam (Yahut Şeriat) Kavgası veya Dayatmacılığın ve Tepkiselliğin Mücadelesi”, İslamın Bugünkü Meseleleri, s. 15-18; Ayrıca bkz. Erol Güngör, İslamın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1984.

Türkiye'nin tarihten gelen ve din karşısındaki tutumundan kaynaklanan konumu diğer İslam ülkelerinden farklıdır. Türkiye'de, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, dini siyasal ideoloji olarak gören bir örgütlenme biçimi mevcut değildir. Bu nedenle, siyasal İslamın Türkiye'deki mevcut durumu ifade etmeye uygun bir terim olmadığı, anayasa çerçevesinde kurulan siyasi partilerin de, siyasal İslamın temsilcisi gibi görülmesi veya gösterilmesinin de doğru olmadığı kanaatindeyiz.¹⁶

Türkiye'de laiklik düzene geçişin Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte gerçekleşmesine karşın, laik uygulamaların kökeni daha eskiye dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin, çok uluslu yapısı nedeniyle şer'i hukukun yanı sıra, örfi hukuk geniş bir uygulama alanı bulmuş, bu da devletin laik değerlere fazla yabancı kalmamasını sağlamıştır. Tanzimat döneminden itibaren, farklı din ve mezheplere bağlı olanlara kanun önünde eşitlik sağlanması, Avrupa'dan alınan kanunlar ve kurumlar, devlet içinde laikliğe yönelik düzenlemelerden kabul edilebilir. Batılı fikirlerin Osmanlı aydınları arasında kabul görmesi ve Batılı yaşam biçiminin halk arasındaki tesirleri, laik anlayışını daha da geliştirmiştir. Kurtuluş Savaşı'nda egemenliğin millete ait olduğu görüşünün benimsenmesi, buna karşın, Osmanlı Devleti'nin teokratik yapısını temsil eden Halifenin işgalci devletlerden yana olması, laiklik görüşünü güçlendirmiştir. Cumhuriyet kurulduğunda ise, laiklik Cumhuriyetin temel değerlerinden biri olarak benimsenmiş, aynı zamanda, modernleşmenin vazgeçilmez şartı olarak görülmüştür.¹⁷ Saltanatın kaldırılması (1922), Halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte aynı gün çıkarılan üç kanun: Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Şer'iyye Mahkemeleri'nin kaldırılması (3 Mart 1924) ve din işlerini yürütmek üzere Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması (Mart 1924), Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması (1925), ve İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü yeni kurulan Cumhuriyeti laik değerler etrafında biçimlendirme çabalarının ürünü olarak değerlendirilebilir.¹⁸ Ayrıca, 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 2. maddesinde yer alan "Türkiye Devleti'nin Dini, Din-i İslamdır" ibaresi 1928 yılında çıkarılmış, 1937 yılında ise Anayasanın ikinci maddesine laiklik ilkesi eklenmiştir.¹⁹

¹⁶ Anayasa çerçevesinde kurulan Refah Partisi, dindar insanların duygularına hitap eden ve onların aydınlara karşı antipatisini oya çeviren bir parti olma özelliğini taşımaktadır. Bu partinin siyasal İslamın temsilcisi olarak kabul edilmesi onaylanmamaktadır. Bu konuda bkz. Onat, "Türkiye ve Siyasal İslam", s. 178. Türkiye'deki İslami hareket hakkında geniş bir literatür mevcuttur. Bunlardan toplu bir değerlendirme için bkz., Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, 6. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁷ Yukarıda bahsedilenlerin yanı sıra, Cumhuriyet döneminde yapılan diğer inkılaplarla, örneğin şapka ve kıyafet inkılabı, takvim ve saatin değiştirilmesi ile, dini ve geleneksel kurum ve uygulamalara son verilmesi, şekli de olsa laik hayat tarzının benimsenmesi, modernleşmenin gerekleri olmanın yanı sıra, dünya önünde bir itibar meselesi olarak görüldü. Cumhuriyet inkılaplarını takip eden Batılı gözlemciler, yapılan inkılapların şekli olmakla birlikte, önemli bir değişimi simgelediği konusunda hemfikirler. Bu ve cumhuriyet döneminin laiklik anlayışı konusunda bkz. Nuray Mert, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm İletişim Yayınları, İstanbul 2004, Cilt 2, s. 197-209 12.10.2004. Bu yazılara takip eden İnternet adresinden ulaşılabilir: <http://www.radikal.com.tr>.

¹⁸ Halifeliğin kaldırıldığı 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de uzun tartışmalar yapılmış, dönemin Adalet Bakanı Seyyid Bey de, bu tartışmalara uzun bir konuşmayla katılmıştır. Halifeliğin tamamıyla yönetimle ilgili olduğu ruhani kişiliği olmadığı konusunda vekilleri ikna eden bu konuşmanın sonunda, Hilafetin kaldırılmasını öneren kanun onaylanmıştır. Bu tartışmalar için bkz. Reşat Genç, Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar, Ankara 1998

Bu suretle Türkiye, Fransa'dan da önce (1948), dünyaya laikliğini ilk ilan eden ülke olmuş ve laiklik Anayasasının değiştirilemez ilkeleri arasına girmiştir.²⁰

Anayasa ile birlikte, resmi metinlerin çoğunda yer alan laiklik, anlam genişlemesine uğrayarak, siyasi hayatı biçimlendirmiş, modernleşme yolunda öncülük etmiştir. Bu anlam genişlemesi, laikliğin bir birinden farklı tanımlarının yapılmasına yol açmıştır. Bu, bunları iki temel noktada toplamak mümkündür. Biri, laik ahlaka dayalı bir toplum kurmayı amaçlayan "Cumhuriyetçi doktrin"; Diğeri çoğulculuk, hoşgörü ve özerklik ilkelerini esas alan "liberal-demokratik doktrin". Bunlardan ilki daha katı, ikincisi ise daha hoşgörülü bir anlayışa sahiptir.²¹ Cumhuriyetçi doktrin, öncelikle Fransa'da 19 yüzyıl sonunda ortaya çıkmış, Türkiye'de ise, Fransa modeli örnek alınarak, 1920'li yıllardan itibaren "Cumhuriyetçi laik proje" adıyla uygulamaya konulmuştur. Bu anlayış temelinde, devletin dini meşruiyet temeli olarak kullanılmaktan vazgeçmesi esasına dayanmaktadır.²² Cumhuriyetçi laik proje bunu sağlayabilmek için iki yöntem izlemiştir. Biri, dinin devlet ve toplum arasındaki etkisini azaltmak amacıyla laik eğitim sistemini benimsemektir. Diğeri ise, dinin kolektif vicdan ve kimlik düzeyinde oynadığı rolü ikame etmek amacıyla laik ahlaka dayanmaktadır. Bu projenin gerçekleşmesi için de hem Fransa da hem Türkiye'de, otoriter, merkezîyetçi ve güçlü bir devlet isteğinde olan jakoben geleneklere başvurulmuştur.²³

Türkiye'de Cumhuriyetçi laik projeyi savunanlar, dini, "laik Cumhuriyet" açısından canlı bir tehdit saymaktadırlar. Bu tehdit algılaması, özellikle siyasal özgürlükler (siyasi partilerin kapatılması), din özgürlüğü (başörtüsü yasağı), eğitim özgürlüğü (kamu eğitiminin tekeli), ifade özgürlüğü (laikliğe karşı düşüncelere cezai yaptırımlar) alanlarında sınırlamalara yol açmaktadır.²⁴ Ayrıca, Türkiye'de laik Cumhuriyet projesinin tam olarak gerçekleşme yolunun, "toplumun laikleşmesi" ile mümkün olacağı düşünülmektedir. Toplumun laikleşmesi ise, bu projenin gerçekleşmesinde iki temel koşul olan, "laik eğitim" ve "laik ahlak" anlayışlarının topluma egemen olmasına bağlanmaktadır. Ancak bu koşulların yerine gelmesi halinde, laikliğin Batıda olduğu gibi uygulanabileceği kabul edilmektedir.²⁵ Bu nedenle dinin kamusal alandan mümkün olduğunca uzak tutulması ve kişilerin vicdanlarıyla sınırlı kalması, laik Cumhuriyetçi doktrin temel düşüncesini oluşturmaktadır.²⁶ Nitekim, Türkiye'de laikliğin bir yönünü oluşturan "din devlet işlerine karışamaz" ilkesi çok sıkı

²¹ Alain Blockel, "Laik Anayasa", Laiklik ve Demokrasi, derleyen İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.50

²² Atatürk döneminin laiklik anlayışı üzerine pek çok eser verilmiştir. Bunlardan bazıları için bkz: Ali Fuad Başgil, Din ve Laiklik, İstanbul, 1985; Özer Ozankaya, Atatürk ve Laiklik, Ankara 1983; Toktamış Ateş, Kemalizmin Özü, Görüşler Düşünceler, İstanbul 1994.

²³ Blockel, "Laik Anayasa", s. 51-52.

²⁴ Blockel, "Laik Anayasa", s. 54.

²⁵ Aliefendioğlu, "Laiklik ve Laik Devlet", s. 84-85.

²⁶ Liberal demokratik doktrin ise Fransız laiklik anlayışı yerine Avrupa'nın geneline hakim olan Anglosakson seküler anlayışı esas almaktadır. Sekülerizm din ile daha uyumlu ve uzlaşmacı bir modeldir. Sekülerizm modelinde Fransız laiklik anlayışından farklı olarak, kiliselerle anlaşmalar yapılmış, "ben sana karışmıyorum sen de bana karışma" anlayışı hakim kılınmıştır. Oysa Fransız jakoben laiklik anlayışında 1905 tarihine kadar, "din işlerini kendime karıştırmam ama ben karışırım" denilmiştir. Bu konuda bkz. Bülent Tanör, "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", Laiklik ve Demokrasi, derleyen İbrahim Ö. Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 26-27.

uygulanırken, “devlet din işlerine karışamaz” ilkesi büyük oranda uygulanmamıştır. Din, devletten bağımsız özerk bir yapıya sahip değildir, Başbakanlığa bağlı bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nca temsil edilir. Din hizmetleri eğitim ve sağlık gibi bir kamu hizmeti olarak düşünülmekte ve sunulmaktadır. Dinsel kadrolar, kamu görevlisi niteliğinde olup doğrudan devlet bütçesinden finanse edilmektedir. Hiç bir kuruluş dinsel bir görünüm altında, sağlık ve eğitim kurumlarını işletemez. Din sadece vatandaşların özel hayatları ile ilgili olup kamu alanında hiç bir dinsel ifade ve yetki hoş görülmez.

- Cumhuriyet'in laiklik anlayışı, Fransa'daki “laïcité” ilkesinden kavramsal boyutta ilham almış olabilir ama kesinlikle Fransa'daki gibi, bir devlet ve kilise ayrımı içermez. Türkiye'de laiklik, “dini inançların özel alana bırakılması ve Kuran'a dayalı yasaların kamu hayatından çıkarılması” anlamına gelir. İslami kurumlar devlet kontrolündedir; devlet dini kurumları ve eğitimi denetler. Camilerin ve dini hayır derneklerinin faaliyetlerini düzenler ve imamları devlet memuru olarak istihdam eder”.²⁷

Çok partili hayata geçilmesi (1946) ve İslam'ın siyasi hayatta temsil edilmeye başlamasıyla birlikte, dinin devlet ve toplum hayatındaki rolüne ilişkin tartışmalar giderek yoğunlaşmış ve sertleşmiş, gerginliklere yol açarak, ordunun müdahalesi ve “İslamcı” diye adlandırılan partilerin yasaklanmasıyla sonuçlanmıştır. Tartışmaların merkezinde, Müslüman bir ülkede, kamu hayatı içinde İslam'ın daha görünür duruma gelmesinin gayet doğal ve demokratik bir hak olduğunu savunan “İslamcılar” ile, bu talepleri dine dayalı bir devlet kurma çabası olarak değerlendiren ve Cumhuriyet'e yöneltilmiş ciddi bir tehdit olarak algılayan “laiklik yanlıları” bulunmaktadır.²⁸

Yürürlükte olan 1982 Anayasası, diğer anayasalar gibi, laikliği devletin temel niteliklerinden biri olarak tanımlamaktadır (2. madde). Yukarıda da bahsedildiği üzere, laiklik ilkesi, hem devletin dinden bağımsız olarak örgütlenmesini, hem de dinin devletten bağımsızlığının anayasal teminat altına alınmasını gerektirir. Laik bir devlette hukuk kuralları yapılırken, bir dinin emirlerine ve yasaklarına uyma gereği yoktur. Diğer yandan, din karşıtlığı siyasetinin güdülmesi de laikliğe aykırıdır. Din karşıtlığını benimsemiş ve bunu yasalarına yansıtmış bir devlet, laikliğe ters düşer. Devletin dine müdahalelerde bulunmaması ve kendi bağımsız kimliğini sürdürmesine müsaade etmesi laikliğin gereğidir. Laikliğin bu yönünün Türkiye'de reddedildiği, 1982 Anayasası ile (136. madde), dinin irşad ve ibadetle ilgili hizmetlerinin devlet bünyesinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla yürütülmesi öngörülmüştür.

Bunun neticesinde, devlet dine bağlı olmamakla birlikte, dinin devlete bağımlı olması gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının yalnızca Sünni mezhebe yönelik hizmetlerde bulunması, diğer din ve mezheplere dahil olanların yanı sıra, herhangi bir dine mensup olmayanların da katkılarıyla finanse edilme-

²⁷Bağımsız Türkiye Raporu Eylül 2004, s. 16.

²⁸ Cumhuriyet döneminde laikliğin gelişimi konusunda farklı görüşler için, Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı IV, Kültürel Değerlendirme, (Eylül-Aralık 1998, laiklik” kısmında yer alan makalelere bakılabilir.

sinin laikliğe aykırı olduğu düşünülmektedir.²⁹ Bu iddialar karşısında günümüzdeki Diyanet İşleri Başkanı, Ali Bardakoğlu, Başkanlığın Sünni bir kurum olmadığı, bütün mezheplere eşit mesafede olduklarına dair bir açıklamada bulunmuştur. Din eğitimi ve öğretimi özgürlüğü de, Anayasa tarafından sivil bir hak olarak tanımlanmamış, 24. madde ile, devlet okullarında din eğitimi ve öğretimini esasa bağlamıştır. İlk ve orta okullardaki din kültürü ve ahlak öğretimi dersinin zorunlu olması ve bu derste dini konulara değinilmesi, bunda da yalnızca belli bir din ve mezhebin, Sünni – İslamın öğretisinin yapıldığı yaygın olarak ifade edilmektedir. Ortaöğretim programlarının gözden geçirildiği şu günlerde, Türkiye’deki ve dünyadaki din ve mezhepleri de kapsayan daha geliştirilmiş bir din eğitimi müfredatının hazırlandığına dair resmi açıklamalarda bulunulmuştur. Netice itibarıyla, Türkiye’deki laiklik anlayışı ve uygulamalarının pek çok eleştiriye maruz kaldığı, demokratik düzenin ideal olarak yaşandığı ülkelerdekilere uygulamalara pek benzemediği gözlenmektedir. Bunun nedeni, devletin laiklik anlayışı ve uygulamalarının, nüfusun sınırlı bir kısmına yönelik reaksiyoner tavır alışı ve halkına duyduğu güvensizlik olarak belirlenebilir. Halbuki, yapılan araştırmalar ve anketler ve böyle bir endişeye mahal olmadığını açıkça göstermektedir.

2000 yılında TESEV tarafından yapılan bir araştırma Türkiye’de halkın dini görüşleri hakkında bize güvenilir veriler sunarak, Türkiye’deki laiklik tartışmalarına son noktayı koymaktadır. Araştırmanın sonuçlarına göre, nüfusunun büyük çoğunluğu laik sistemi desteklemektedir. Kendilerini dindar Müslüman kabul eden ve, dini vecibelerini yerine getirmeye özen gösteren büyük çoğunluk, dinin siyasal hayatta yeri olmadığını düşünmektedir. Aynı araştırmaya göre muhafazakar akımlarla eğitim düzeyi arasında doğrudan ilişki bulunmakta, eğitim düzeyi yükseldikçe radikal dinci ve muhafazakar söylem azalmakta ve modern yurttaşlık değerleri ön plana çıkmaktadır. Kimlik açısından bakıldığında, pek çok kişi kendini önce Türk sonra Müslüman olarak tanımlamaktadır.³⁰

Avrupa Birliği’nin Türkiye ile İlgili Belgeleri

1. Avrupa Birliği Anayasası:

29 Ekim 2004’de Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin imzaladığı Avrupa Birliği Anayasası, demokrasiye atıfla başlamakta ve demokrasiyi yükselen değer olarak ön plana çıkarmaktadır.³¹ Anayasa taslağı hazırlık çalışmaları sırasında karşılaşılan en büyük sorun, Avrupa değerlerinin nasıl formüle edileceği konusunda yaşanmış, dini değerlere ağırlık verilerek, gerçek, adalet, iyilik ve güzellik gibi değerlerin kaynağının Tanrı olarak mı kabul edileceği yoksa, demokrasi ve insan haklarına mı vurgu

²⁹ Mustafa Erdoğan, Anayasa Hukukuna Giriş, Liberte Yayınları, Ankara 2004, s. 213.

³⁰ Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV)’nin araştırması ile ilgili sonuçlar, Bağımsız Türkiye Raporu Eylül 2004, Avrupa’da Türkiye: Bir sözden Fazlası mı? , “Müslümanlık Faktörü” , s. 272den . kısmından alınmıştır. Rapor Bağımsız Türkiye Komisyonu tarafından hazırlanmıştır. Uluslararası niteliğe sahip, Türkiye hakkında objektif görüş bildiren komisyon 9 üyeden oluşmaktadır.

³¹ Anayasanın demokrasi ile başlayan ilk cümlesi Thucydides (II, 37)’den alınmıştır. Our Constitution ... is called a democracy because power is in the hands not of a minority but of the greatest number. Thucydides II, 37) AB Anayasası hakkında yorumları için bkz. Ferai Tinç, “Bir bakalım şu anayasaya”, <http://www.hurriyetim.com.tr>; Murat Bardakçı, “Biz 148 yıl önce böyle bir salonda Avrupalı olmuş, sonra yıkılmıştık”, <http://www.hurriyetim.com.tr>;

yapılması gerektiği konusunda ülkeler ikiye ayrılmıştır. Nihayetinde, laik değerlerin ağır basmasıyla, Anayasa'nın hiçbir yerinde "Tanrı" ve "Hıristiyan/Hıristiyanlık" sözü kullanılmamıştır. Bunun yerine, giriş bölümünde "Avrupa'nın kültürel, dini ve insani mirasından ilham alarak" cümlesiyle, Avrupa'nın dini mirasına atıfta bulunulmuştur.³² Bu durum, Türkiye tarafından beklentilerini karşılayan bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

AB'nin din konusundaki tutumu ve uygulamaları "Kiliselerin ve Dini Cemaatlerin Statüsü" başlığı altında ayrı bir maddede açıklanmıştır (Madde 51).³³ Buna göre;

- "Birlik üye devletlerde bulunan kiliselerin ve dini örgütlerin veya toplulukların ulusal yasa çerçevesindeki statülerine saygı gösterir ve ihlal etmez." (Madde 51/1)
- "Birlik, felsefi ve dini olmayan cemaatlerin statülerine karşı eşit ölçüde saygılıdır." (Madde 51/2)
- "Kiliselerin ve örgütlerin kimliklerinin ve özel katkılarının farkında olan Birlik, bunlarla açık ve şeffaf ve düzenli diyalogunu sürdürür." (Madde 51/3)

Görüldüğü üzere, "Hıristiyanlık" a atıfta bulunulmamasına karşın, "kiliselerin statülerine" saygı esası getirilmiştir. İlgili maddede, Avrupa'da bulunan cami ve sinagog gibi diğer ibadet yerlerinin adı geçmemektedir.

Türkiye açısından en dikkati çeken husus ise; "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü" başlığı altında yer alan "Herkes düşünce din ve vicdan özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme, ibadette, öğretimde, uygulamada ve törenlerde dinini ve inancını açıkça ortaya koyma özgürlüğünü de içerir" ifadesidir. (Madde II-10/1)³⁴

Yine, Anayasa'ya göre, "Birlik kültür, din ve dil çeşitliliğine saygı gösterir". (Madde II-22)³⁵

³² European Constitution, "Drawing inspiration from the cultural, religious and humanist inheritance of Europe, the values of which, still present in its heritage, have embedded within the life of society the central role of the human person and his or her inviolable and inalienable rights, and respect for law" Almanya, Polonya, İtalya Slovakya ve Vatikan Tanrı'ya atıf yapılmasını kuvvetle isterken, Fransa ve İspanya başta olmak üzere Hollanda ve İskandinav ülkeleri, dünyevi değerlerin ön planda tutulmasında ısrar etmişler ve anayasada Tanrı'ya atıf yapılmasının, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını gerektiren laiklik prensibine tamamen ters düştüğünü savunmuşlardır. Hollanda, İspanya ve İskandinav ülkeleri de, dine yönelik bir atfın Avrupa'da "inanmayanlar" ve "inanmayanlar" şeklinde bölünme yaratacağı görüşünü savunmuşlardır. Bu konuda bkz. Güven Özalp, "Tanrı AB'ye girebilir mi?", <http://www.milliyet.com.tr>.

³³European Constitution, Article 51: Status of churches and non-confessional organisations: 1. The Union respects and does not prejudice the status under national law of churches and religious associations or communities in the Member States. 2. The Union equally respects the status of philosophical and non-confessional organisations. 3. Recognising their identity and their specific contribution, the Union shall maintain an open, transparent and regular dialogue with these churches and organisations.

³⁴ European Constitution, Article II-10: Freedom of thought, conscience and religion 1. Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion. This right includes freedom to change religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or in private, to manifest religion or belief, in worship, teaching, practice and observance. 2. The right to conscientious objection is recognised, in accordance with the national laws governing the exercise of this right

³⁵European Constitution, Article II-22: Cultural, religious and linguistic diversity: The Union shall respect cultural, religious and linguistic diversity.

“Cinsiyet, ırk, etnik veya siyasi orijin, genetik özellikler, dil v.s. ile birlikte din ve inanç, ayrımcılığı yasaklanmıştır”. (Madde II-21/1 ve Madde III-3)³⁶

“Avrupa Birliği Anayasası, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı değerleri üzerine kurulmuştur. Bu değerler birliğe üye devletlerin hepsi için geçerli kabul edilmiştir”. (Madde 2)³⁷

Anayasa’daki belirtilen maddeler, Türkiye’deki durum ile karşılaştırıldığında şu noktalar dikkati çekmektedir:

- Avrupa Birliği Anayasası “Laiklik” sözcüğünü içermemektedir. Bu kavramın tanım getirmemiştir. Türkiye’de ise “laiklik” devletin Anayasal temel nitelikleri arasındadır.

- Dini ad taşıyan siyasi partilerin de varlığını kabul eder. Türkiye’de kanunlar buna engeldir.

- Dini örgütlerin varlığını tanıyarak, Türkiye’de ise dini örgütlerin kurulması yasaktır.

- Avrupa Birliği ülkeleri ile Türkiye’nin laikliğe atfettiği önem ve bakış açıları arasında farklılıklar mevcuttur. Türkiye’nin laiklik anlayışı, temelde devlet düzenini koruma amacına yönelik bir uygulama olmakla birlikte, Birlik Anayasası’nda tanımlanmayan bu anlayış, tümüyle kişi hak ve özgürlüklerine yöneliktir.

- Dolaylı olarak, ifade edilen azınlık haklarının yanı sıra, din ve vicdan özgürlüğü hakkı ve bu hakkın ibadette, öğretimde, uygulamada ve törenlerde dinini ve inancını açıkça ortaya koyma özgürlüğü, Türkiye’deki mevcut durumla çelişmektedir.

- Din ve vicdan özgürlüğü, Anayasanın diğer kısımlarında geçen azınlık hakları ve dil özgürlüğü ile birleştirilince, Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceği açısından sorun yaratabilecek niteliğe bürünebileceği düşünülebilir.

2. Katılım Ortaklığı Belgesi:

Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB), Türkiye’nin üyelik hazırlıklarına yönelik öncelikli alanları belirlemek üzere AB Komisyonu tarafından hazırlanmıştır ve İlerleme Raporu’nda işaret edilen tüm hususları kapsamaktadır. KOB’de

³⁶ European Constitution, Article II-2: Non-discrimination: 1. Any discrimination based on any ground such as sex, race, colour, ethnic or social origin, genetic features, language, religion or belief, political or any other opinion, membership of a national minority, property, birth, disability, age or sexual orientation shall be prohibited. Article III-3: In defining and implementing the policies and activities referred to in this Part, the Union shall aim to combat discrimination based on sex, racial or ethnic origin, religion or belief, disability, age or sexual orientation.

³⁷ European Constitution, Article 2: The Union’s values: The Union is founded on the values of respect for human dignity, liberty, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights. These values are

belirtilen alanların tümünde, müktesebatın güvenilir ve etkili bir şekilde uygulanması gerekmektedir. İlerleme Raporunda yer alan tespitler doğrultusunda, Türkiye'nin öncelikle yerine getirmesi gereken konular belirlenmiştir.

Bunlar arasında, din ile ilgili konular, Medeni ve Siyasi Haklar çerçevesinde ele alınmış, "Dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi görüş, din veya inançlarına göre ayırım yapılmaksızın, tüm bireylerin insan haklarından ve temel hürriyetlerden hukuken ve fiilen tam olarak yararlanmasının teminat altına alınması" gerektiği belirtilmiştir. Bu teminatın, "Tüm bireylerin ve dini toplulukların düşünce, din ve vicdan özgürlüklerini kullanmaları ile ilgili hükümlerin uyumlaştırılması ve uygulanması, AB üyesi ülkelerin uygulamaları doğrultusunda, bu toplulukların faaliyet gösterebilmeleri için gerekli şartların oluşturulması ile gerçekleştirilebileceği de ifade edilmiştir. Bahsedilen şartlar, söz konusu toplulukların kendilerinin, üyelerinin ve topluluk mal varlıklarının, verilen eğitimin, din adamı atanması ve yetiştirilmesinin hukuken etkili biçimde korunmasını ve bu toplulukların mülkiyet hakkından yararlandırılmasını içermektedir".³⁸ Diğer yandan, "Ordu üzerindeki sivil denetimin AB üyesi ülke uygulamaları ile uyumlu hale getirilmesi için, Milli Güvenlik Kurulunun işleyişinin bu ülkelerinkine uyarlanması" önerilmektedir.³⁹

3. İlerleme Raporu:

Türkiye'nin üyelik yolunda kaydettiği gelişmeleri değerlendiren 2004 yılına ait ilerleme Raporu'nda⁴⁰, AB Anayasası'nda olduğu gibi "laiklik" sözü geçmemektedir. Din ile ilgili konular genelde, din ve inanç özgürlüğü bağlamında sunulmakta ve örgütlenme ve ifade özgürlüğü ile birlikte, temel özgürlükler arasında sayılmaktadır

KOB'de belirtilen, dini konularla ilgili önceliklerin yerine getirilip getirilmediği konusunda, İlerleme Raporu oldukça hassas görünmektedir. Din özgürlüğü konusunda reform paketi ile önerilen değişikliklerin henüz beklenen sonuçlara yol açmadığı, otoritelerin konu ile ilgili hükümlerin çok sınırlı yorumunu yaptıkları, dolayısıyla, Avrupa standartlarıyla karşılaştırıldığında, dini özgürlüklerin çok ciddi sınırlamalara tabi olduğu, raporun genel kanısı olarak belirtilmiştir.

Raporda başlıca, Gayrimüslim cemaatlerin mevcut durumları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetleri, Aleviler, din kitapları, dini örgütlerin kurulması, dini ayrımcılık konularına değinilmiştir. Bu konular arasında Gayrimüslimlerin durumuna geniş yer ayrılmış ve bazı durumlarda, yapılması önerilen iyileştirmeler ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Öncelikle, din adamı yetiştirmelerine izin verilmediğine,

³⁸Türkiye İçin Katılım Ortaklığı Belgesi, 14 Nisan 2003 Tarihinde AB Konseyi Tarafından Kabul Edilen Nihai Metin, sayfa 11. Bu metne takip eden Internet adresinden ulaşılabilir: <http://ekutup.dpt.gov.tr>.

³⁹ Türkiye İçin Katılım Ortaklığı Belgesi, s. 22.

⁴⁰ İlerleme Raporu, Türkiye'nin AB'ne giriş için öne sürülen kriterleri yerine getirme konusunda ne kadar ilerleme kaydettiğini tespit etmek üzere, Avrupa Komisyonu tarafından yıllık olarak hazırlamakta ve Avrupa Konseyine sunulmaktadır. İlk İlerleme Raporu 1998 yılında hazırlanmış, bunu 2000, 2001, 2002, 2003 ve en son 2004 raporları takip etmiştir. Bu raporların bazılarını takip eden adresten ulaşılabilir. <http://www.abg.gov.tr>.

eğitim şahsi ve mülkiyet haklarının olmadığına değinilmektedir.⁴¹ İfade aynen şöyledir: “Dini inanç özgürlüğü anayasa ile garanti altına alınmış ve ibadet özgürlüğü engellenmemiş olmasına rağmen, Gayrimüslim cemaatler, şahsi ve mülkiyet hakları, din adamı eğitimi, okullar ve idari işler konularında problemlerle karşılaşmaya devam etmektedir.”⁴² Gayrimüslimlerle ilgili Raporda geçen noktalar aşağıda verilmiştir.

- Gayrimüslim vakıfları, Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne bağlıdır. Bu kuruluş-un vakıfları fes etme, mallarını alma ve idare ve hesaplarına müdahale yetkisi vardır. Temmuz 2004’de çıkarılan vakıflara mülkiyet hakkı tanıyan yasa ile, 2.234 başvuru olmuş bunun ancak 287’si kabul edilmiştir.⁴³ Dini örgütlerin kanuni statüsü olmadığı için, malları el konulma riski altındadır. İstanbul Büyükşehir’deki Rum Ortodoks yetimler Yurduna el konulma girişiminde bulunulmuştur. Çok sayıda gayrimüslim, dini örgütler ve vakıf kurma hakkına sahip değildir”.⁴⁴

- Camilerden başka ibadet yerleri açılması için girişimlerde bulunulmuştur fakat, bazı kiliseleri ibadete açma girişimleri sonuçsuz kalmıştır. 2003 yılında İngiliz Konsolosluğu’nun bombalanması olayında hasar gören Panagia Rum Ortodoks kilisesinin tamiri için henüz izin verilmemiştir.

- Ruhban sınıfının eğitimi yasaklanmıştır. Bu nedenle, gelecek nesiller için cemaatlerini devam ettirme tehlikesi doğmaktadır. Heybeliada Ruhban okulu 1971’den beri kapalıdır ve henüz açılmamıştır.

- Dini bir unvan olan Ekümenikal Patrik unvanının kullanılması yasaktır. Bazı dini azınlık kiliselerinin liderlerinin seçimi çok sıkı kurallara bağlıdır.

- Gayri Türk Hıristiyan din adamları vize alma ve uzatmada konusunda sıkıntılar yaşamaktadır.

- Din kitapları Hıristiyan azınlıkların hassasiyetleri göz önünde bulun-durularak gözden geçirilmiştir. Ancak, din adamları ve teoloji okullarından mezun olanların, azınlıklara ait olan okullarda dini öğretmeleri engellenmektedir.

- Türkiye’de Hıristiyanlar hala, bazen, göz altında bulundurulmaktadır.

- Kasım 2003 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı, Antakya’da, Müslümanlar-

⁴¹ Regular Report 2004 (İlerleme Raporu, bu çalışmada raporun İngilizce metni kullanılmıştır), s. 13.

⁴² Regular Report 2004, s. 18. Raporda Türkiye’deki tahmini, gayri resmi, Gayrimüslim nüfus: 60.000 Ermeni Ortodoks Hıristiyan; 20.000 Yahudi; 20.000 Roman Katolik; 20.000 Süryani Ortodoks Hıristiyan; 3.000 Rum Ortodoks Hıristiyan; 2.500 Protestan; 2.000 Süryani Katolik; 2.000 Ermeni Katolik; 500 Ermeni Protestan ve 300 Keldani Katolik olarak belirtilmiş. Bkz. s. 43. Bu rakamlara göre Türkiye’deki Gayrimüslimlerin toplamı 130.300 dür.

⁴³ “Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmeleri ve Bunlar Üzerinde Tasarrufla Bulunmaları Hakkında Yönetmelik” 24 Ocak 2003 tarihinde kabul edilmiştir. Önetmeliğe göre, “Vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın, Vakıflar kanunu gereğince tüzel kişilik kazanmış Türkiye’deki Gayrimüslim cemaatlere ait vakıfların, dini, hayri, sosyal, eğitsel, sıhhi ve kültürel alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamak ve sadece bu alanlardaki amaçlarını sürdürecektir geliri sağlamak üzere taşınmaz mal edinmelerine ilişkin esasları belirlemektedir. Bkz. Resmi Gazete, 24 Ocak 2003, Sayı: 25003. Yönetmelikle birlikte, Türkiye’de faaliyette bulunan 160 cemaat vakfının listesi yayınlanmıştır. Yönetmelik ve liste için bkz. <http://www.belgenet.com.tr>

⁴⁴ İlerleme Raporu 2004, s. 43.

Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında uyumlu bir ilişki geliştirmek zere çok dinli bir komite kurmuştur.⁴⁵

• Temmuz 2004'de çıkarılan, fakat henüz yürürlüğe konulmamış olan örgütlenme yasası ile, bazı sınırlamalar konulması kaydıyla, dini örgütlerinin kurulması konusundaki sınırlamalar kaldırılmıştır.⁴⁶

• Din, etnik köken, inanç, cinsiyet, yaş vs. göre ayrımcılık yapma konusunda 1999 yılından beri çok sınırlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Türkiye'de ayrımcılığa karşı yasa henüz çıkarılmamıştır.⁴⁷

• Sünni olmayan Müslüman azınlıklarla ilgili olarak, statülerinde bir değişiklik olmamıştır. Aleviler, resmen, dini grup olarak tanınmamakta ve ibadet yerleri açarken sıkıntılar yaşamakta, ve okullardaki zorunlu din derslerinde Sünni olmayan kimliklere yer verilmemektedir (tahmini Alevi nüfusu 12-20 milyon olarak belirtilmiştir).⁴⁸

• Alevilerin çoğunluğu, laik Türk devletinin bütün dinlere eşit davranmasını ve bugün Diyanet aracılığı ile yaptığı gibi, bir dini doğrudan desteklememesi gerektiğini iddia etmektedir.⁴⁹ Aleviler hala Müslüman azınlık olarak tanınmamaktadır.⁵⁰

• Diyanet kadınının İslamiyet içindeki rolünü yükseltmeye çalışmakta ve kadınları müftü olarak atamaktadır. Camilerin iç mekanı da kadınların dini tören-lere katılımını kolaylaştıracak şekilde düzenlenmektedir.⁵¹

Yukarıda belirtilen maddelerde de görüldüğü üzere, Rapor, Gayrimüslimlere geniş yer vererek onların dini faaliyet alanlarının geliştirilmesine yönelik önerilerde bulunmuştur. Bu öneriler arasında, Türkiye açısından, en fazla hassasiyet gösterilenlerden biri, İstanbul'da bulunan Ortodoks Rum Patriğin, Ökumenikal Patrik unvanını kullanılmasıdır. Bu unvanın kullanılması ile, Ortodoks Rum Patriğine evrensel bir konum kazandırılacağı, İstanbul'un Ortodoksluğun merkezi haline getirileceği, iddiaların bununla da sınırlı kalmayacağı endişesi taşınmaktadır.⁵² Alevilere dini azınlık olarak atıfta bulunulması, onların da azınlık haklarından faydalanmalarını kolaylaştırmak üzere kullanılmış bir ifade olarak algılanmaktadır. Bilindiği üzere, raporun açıklanmasının hemen ardından, Alevi dernekleri, azınlık değil çoğunluk olduklarını açıklamışlardır.

Örgütlenme ilgili olarak, AB ülkelerinin çoğunda dini dernek kurmak serbesttir. Bu derneklerin, din eğitimi ve dini propaganda yapmalarına müsaade edilmektedir.

⁴⁵ Yukarıda belirtilen noktalar, İlerleme Raporu'nun, Din Özgürlüğü ile ilgili 43-44. sayfaları arasında yer almaktadır.

⁴⁶ Regular Report 2004, s. 40.

⁴⁷ Regular Report 2004, s. 33.

⁴⁸ Regular Report 2004, s. 43.

⁴⁹ Regular Report 2004, s. 45.

⁵⁰ Regular Report 2004, s. 54.

⁵¹ Regular Report 2004, s. 45.

⁵² Türkiye'deki azınlık tanımı din esasına göre yapılmış ve Gayrimüslim azınlıkların statüleri ve hakları, Lozan Anlaşması'nın Azınlıkların Korunması, madde 37-45 kısmında belirlenmiştir. Bkz. Seha L. Meray (çev) Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, Yapı kredi yayınları, İstanbul 1993, s.

Ancak bunlar, din temelli siyasi partiler gibi, mevcut düzeni değiştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmazlar. Yalnızca, dini değerleri muhafaza etmekle ve yaygınlaştırmakla uğraşırlar. Türkiye’de ise Dernekler Yasası’na göre, din ve mezhep farklılığını esas alan dernekler kurulamaz. Üniter devlet yapısını bozmak amacıyla dernek kurulamaz. (Md.5).

Genelde, Rapor’un yalnızca, insan hakları ve temel özgürlüklerinden ilhamla ve Avrupa’daki uygulamalardan örneğinde hazırlandığı görülmektedir. Türkiye’deki mevcut laik yapılanmanın ve bu yapılanmanın hassasiyetlerinin rapora fazlaca yansıtılmadığı görülmektedir. Günümüzde, Avrupa Birliği ülkelerinde din, toplum üzerinde sınırı ölçüde bir etkiye sahiptir, dini değerlerin yerini, insan hakları ve temel özgürlükler gibi insani değerler almıştır. Avrupa’nın 17. yüzyılda yaşadığı din savaşları, tarihin çok derinliklerinde kalmıştır. Türkiye’de ise durum tamamıyla farklıdır. Avrupa’da yüzyıllar öncesinde savaşlarla gerçekleştirilen laiklik, Türkiye’ye Atatürk tarafından, kanun yoluyla getirilmiştir. Bu nedenle laikliğin anlamı ve nasıl yaşanacağı konusunda toplumumuzda henüz fikir birliği bile gelişmemiştir. Neticede, dünyadaki uygulamalarla pek benzeşmeyen bir laiklik anlayışı ve uygulaması ortaya çıkmıştır.

4. Ulusal Program:

AB tarafından, Katılım Ortaklığı Belgesi’nde öngörülen düzenlemelerin ne zaman ve ne şekilde yerine getirileceğini belirlemek üzere hazırlanan Ulusal Programın girişinde, Modern Türkiye Cumhuriyeti’nin sekülerizm prensibi üzerine kurulduğu belirtilmiştir.⁵³ Programın devamında, bireylerin dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi eğilim, felsefi inanç ve dinlerine bakılmaksızın ve ayrımcılık yapılmaksızın, insan hakları ve temel özgürlüklerden, düşünce, inanç ve din özgürlüğünden faydalanması öngörülmüştür. Anayasanın 10. maddesi, vatandaşlarının her hangi bir nedenle ayrımcılığa uğramasını yasaklamaktadır ve kanun önünde eşitliği ilkesini benimsemiştir.⁵⁴

5. Strateji Belgesi ve Avrupa Komisyonu Raporu:

Strateji belgesi ve Avrupa Komisyonu Raporu’nda, din özgürlüğü ile ilgili olarak, reform paketleri ile uygulanan değişikliklerin henüz istenen sonuçları üretmediği belirtilmektedir. Bunun nedeni de, rapora göre, uygulayıcı organların reformların çok sınırlı bir yorumunu yapmaları dolayısıyla da, reformların ufkunun daralmasıdır. Dini reformlar, Avrupa standartları ile karşılaştırıldığında, oldukça sınırlı kalmaktadır. Bu durum özellikle, dini cemaatlerin eğitim, din adamı eğitimi, tüzel şahsiyeti ve mülkiyet hakları konusunda geçerlidir.⁵⁵ Yine rapora göre, örgütlenme, ifade ve din gibi temel özgürlükleri uygulanmasına özel önem verilmelidir.⁵⁶

⁵³ Executive summary of the Turkish National Program for the Adoption of the Acquis, s. 5.

⁵⁴ Executive summary of the Turkish National Program for the Adoption of the Acquis, s. 25.

⁵⁵ Strategy Paper and Report of the European Commission on the progress towards accession by Bulgaria, Romania and Turkey, s. 32.

⁵⁶ Strategy Paper and Report of the European Commission on the progress towards accession by Bulgaria, Romania and Turkey, s. 15, 20.

Değerlendirme

Yukarıda gözden geçirilen beş ayrı belge üzerinde yaptığımız incelemeden çıkan en önemli sonuç, laikliğin kendi başına bir değer olarak ön plana çıkarılması yerine, insani ve evrensel değerlerin öne çıkarılmasıdır. Diğer bir ifade ile laiklik, özünü teşkil eden, insani ve evrensel değerlerle ifade edilmiştir. Türkiye'den de bu değerleri, laiklik adına değil, evrensel insani değerler olan temel hak ve özgürlükler adına yerine getirilmesi istenmektedir. Burada bir noktanın üzerinde durmak gerekir, Türkiye'deki uygulamalarla laiklik, o kadar kendine has, o kadar dünyada örneği görülmeyen bir biçim kazanmıştır ki, neredeyse, incelenilen belgelerde üzerinde en fazla durulan evrensel değerleri yitirme ve spesifik bir kavram haline gelme tehlikesiyle karşı karşıyadır.⁵⁷ Türkiye'de laikliğin ve dinin aşırı biçimde politize edildiği ve bu yönlerinin gereğinden fazla abartıldığı da bir gerçektir. Bu da, dinin politik olmayan yönlerinin ve Türk sosyal ve kültürel hayatındaki yerinin gözden kaçırılmasına yol açmaktadır.⁵⁸ Bu noktada, İslam dininin de yeniden yorumlanmasına ve modern dünyadaki yerinin yeniden belirlenmesine ihtiyaç vardır. Diyanet İşleri Başkanı Prof. Ali Bardakoğlu, Müslümanlığın güncelleştirilmesine ve Kur'an'ın yeniden yorumlanmasına ihtiyaç duyulduğuna ilişkin bir açıklaması vardır.⁵⁹ Bardakoğlu'nun açıklamasına göre, din evrensel bir geçerlilik teziyle gelir. Dolayısıyla da, evrensel ilkeleri bünyesinde barındırır. O halde, din ve laiklik adına yapılacak en önemli iş, dindeki bu evrensel değerleri bulup çıkarmak ve kullanılır hale getirmek üzere yorumlamaktır. Ancak o zaman, yukarıdaki belgelerde bahsedilen evrensel değerlere ulaşma fırsatı doğabilir.

Din ve vicdan özgürlüğü, örgütlenme ve ifade özgürlüğü ve demokratik hak ve özgürlüklerin genişlemesi sonucunda, ordunun etkisinin de azalmasıyla⁶⁰ fazla bir engelle karşılaşmayacak olan siyasi İslam'ın, demokratik sistemin tüm haklarından yararlanarak Türkiye'de iktidara gelebileceğinden, hem Türkiye'de hem de Avrupa'da korku duyulmaktadır.⁶¹ Bütün demokratik ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de demokratik özgürlükleri ve süreci, kendi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmak isteyen radikal gruplar olacaktır. Bu endişeyle, sıradan insanların temel hak ve özgürlüklerine sınırlamalar getirilmesi, laikliğin gereği gibi yaşanmasını engellemektedir. Laik düzenin Türk toplumunda derinden kök saldığı ve radikal grupların, demokratik her toplumda rastlanan, sayılarından fazla ses çıkaran marjinal gruplar olduğu bilinmelidir. Türkiye'nin reform sürecini tamamlayarak, Avrupa Birliği'ne dahil olması, laik siyasi düzeni korumanın en iyi yolu olacaktır.

⁵⁷ Gerard Groc, "Laiklik ve demokrasi Yeni Bir Orta Yol Mu?", Laiklik ve Demokrasi, (ed) İbrahim Kaboğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 232.

⁵⁸ Dinin toplum ve siyasetteki rolü üzerine bkz. A. Çarkoğlu-Binnaz Toprak, Türkiye'de din Toplum ve Siyaset, İstanbul 2000.

⁵⁹ Ali Bardakoğlu, "Yirmi Birinci Yüzyıl Vaazı", 6 ve 7 ekim 2004, <http://www.hurriyetim.com.tr>.

⁶⁰ Milli Güvenlik Kurulu'nun görevleri gözden geçirilerek değiştirilmiş, yönetim gücü olmayan, tavsiye kurulu haline getirilmiştir. Bu ve askeri konularda yapılan diğer değişiklikler için bkz. Regular Report 2004, s. 12, 15.

⁶¹ Bkz. Bağımsız Türkiye Raporu, Eylül 2004.